

УДК 398(477)

Л.О. Карнова, О.П. Магеря

СІМЕЙНО-ПОБУТОВА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ТРАДИЦІЇ

Святково-обрядова сфера духовної культури кожного народу задовольняє потреби людей у масовому спілкуванні й спільному переживанні переламних моментів історії його батьківщини й особистого життя, органічно вплетеного у загальний потік соціальних процесів. Тому сімейно-побутові свята і обряди слід вважати потужним соціокультурним інтегратором і фактором утвердження етнокультурної ментальності. У процесі культурно-історичної еволюції первісно-язичницькі звичаї і обряди синтезувалися з християнськими стереотипами відзначення народження і хрещення людини, одруження та вінчання наречених, поховання й поминання небіжчиків. Православна сімейно-побудова обрядовість – не лише форма віросповідання, а й об'єктивована єдність релігії і культури українського народу, що історично склалася і освячена традицією, є концентрованим виявом його духовності. Зазначене є центральною *проблемою даної статті*.

Вивчення сімейно-обрядової культури українського народу має у вітчизняному науковому гуманітарному знанні міцні науково-дослідні традиції. Початок XIX ст. позначився елементами романтичної ідеалізації минулого, яка в подальшому трансформувалася у зацікавлене дослідження родинно-побутової звичаєвості та обрядовості нашого народу визначними українськими та російськими письменниками Т.Шевченком, П.Кулішем, Г.Квітокою-Основ'яненком, М.Гоголем, Г.Данилевським, І.Нечуєм-Левицьким та ін. Звертаючись до звичаєво-обрядової культури минулого, провідні тогочасні етнографи, історики, філософи й мовознавці М.Костомаров, М.Максимович, О.Потебня, П.Юркевич, а згодом й М.Грушевський вбачали у ній глибинні корені ментальності українців. Ґрунтовним аналізом релігійно-світоглядних уявлень наших пращурів й історико-культурної еволюції сімейно-побутової обрядовості позначилися історіографічні розвідки П.Чубинського [11] й філософські праці Д.Чижевського [12].

На зламі XX-XXI ст., позначеному процесами національно-культурного відродження, актуалізувалася проблематика дисертаційних робіт, пов'язана з функціональною багатовимірністю звичаєво-обрядової культури українського народу. Примітною у цьому плані є, передовсім, кандидатська дисертація О.Кузика «Трансформація традиційної обрядовості та її використання в сучасній педагогічній, культурно-дозвілєвій діяльності установ культури» [7].

Безпосереднім внеском українських етнографів у дослідженні історії й сучасного стану звичаєвої сімейно-побутової обрядовості в різних регіонах нашої держави стали дисертаційні дослідження Л.Савчин «Звичаєва сімейно-побудова обрядовість та її значення в традиційній культурі Волинського полісся (на матеріалах польових досліджень 20-30-х рр. XX ст.)» [8], Кожолянюк О.В. «Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (кін. XIX-XX ст.)» [6]. Культурно-історична місія українського православ'я й, зокрема, його вплив на становище звичаєво-обрядової традиції наших предків стали об'єктом дослідження П.Сауха «Православ'я: український вимір» [9]. Сучасну вітчизняну сімейно-побудову обрядовість у контексті церковно-православної традиції (на прикладі свята зимового Миколая) досліджують Н.Данилевська і М.Ткач [4].

Сучасними українськими педагогами вироблено системний підхід до визначення у напряму ефективної соціалізації сучасної людини у родинно-побутовому середовищі (Ю.Ашурко [1], Є.Голобородько [3]); вивчається соціокультурний потенціал української сімейно-побутової обрядовості у педагогіко-виховному аспекті (О.Кузик [7], Л.Савчин [8]). Традиційним механізмом успадкування соціального досвіду у сфері міжособистісних відносин виступає сім'я. Українська етнософія, втілена у міфах і легендах, думках і піснях, датах народного календаря, ґрунтується на ідеї цінності сім'ї, її потужного етико-естетичного потенціалу. Вона є найважливішим осередком і засобом прищеплення підростаючому поколінню цінностей етнокультурної традиції. В умовах хиткості світоглядних орієнтацій й нестабільного соціального стану сучасного суспільства релігія сприймається багатьма як універсальний фактор людського існування. Тому актуалізується значення релігійної сім'ї – суспільного осередку, що складається з групи людей, пов'язаних між собою не лише кровно-родинними або шлюбними зв'язками, а й спільними релігійними ідеями, поглядами та уявленнями. У цих умовах набуває особливого значення морально-виховний зміст санкціонованих

церквою родинно-побутових звичаїв та обрядів. Під зазначеним кутом зору актуальним є збірник «Сім'я в постатеїстичних суспільствах», видрукований видавництвом «Дух і літера» за матеріалами духовно-практичної конференції, що відбулася у Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі [10].

Зважаючи на здобуток у галузі дослідження істориками, етнографами й культурологами звичаєвості та обрядовості нашого народу, продовжує залишатись актуальним вивчення стрижнкової для неї духовно-культурної традиції, зокрема, у контексті ідеології й духовної практики українського православ'я, що й є *метою даної статті*.

Традиційна сімейна обрядовість, включаючи її родинно-побутовий й особистісно-сімейні компоненти, являє сукупність звичаїв і обрядів, за допомогою яких відзначаються важливі для сім'ї й конкретної особи події. Вона є вагомим засобом збереження й примноження соціокультурного досвіду у здійсненні спадкового зв'язку поколінь. Структурними елементами сімейної обрядовості є обряди весільного, родильного й поховального циклів, домашні урочистості з нагоди святкування річниць і ювілейних дат членів родини, входин тощо, а також пов'язані з загальнодержавними святами та святами церковного календаря.

Сімейна обрядовість є системою урочистих обрядів і ритуалів, якими фіксуються найважливіші події життєдіяльності людини від її народження до останнього подиху, закріплюється посмертна пам'ять про неї. Тому сімейно-побутова обрядовість є філософськи насиченою, оскільки наповнює життя людини оптимістичним змістом й функціонує в якості потужного механізму її соціалізації. У ній переплітаються ритуальні дії, вербальні формули й магичні елементи, що сягають своїм корінням далеких культурно-історичних епох з характерними для них соціальними, правовими, морально-етичними й релігійними нормами та уявленнями. В умовах сакралізованого суспільства церква виступала ефективним центром духовно-культового єднання мирян у межах парафії – здійснювала храмову службу, освячувала шлюб, хрестила дітей, практикувала культіві процесії тощо.

Церква, зокрема, духовно підпорядкувала низку родильних обрядів, пов'язаних із народженням дитини (народини, очищення матері й повивальної бабки, ім'янаречення, обрання кумів, провідки, зливки, хрестини, похрестини й пострижини). Українці здавна надавали вагомому значення вибору імені дитини. Здебільшого їй давали ім'я дідуся чи бабусі або називали іменем святого за церковним календарем. В останньому випадку дитина мала бути особливо щасливою. Ім'янаречення – старовинний звичай, пов'язаний з вибором імені для новонародженого, був особливо поширений на Волині, Київському Поліссі та на Харківщині. Пізніше від нього відгалузилася ритуальна хода «за молитвою». За усталеним ритуалом, баба-повитуха з кумами або самі куми йшли з подарунками (хлібом, крупою чи куркою) до священика з метою одержання імені, сприятливішого для щастя й добробуту новонародженого. Таким вважалося зазвичай ім'я святого, з днем якого збігався день народження, або ж якоїсь славетної людини. Нерідко народженій поза шлюбом дитині давали незугарне («нелюдське») ім'я. Подібне траплялося й у випадку, коли до церкви йшли без дарунків або ж коли родина новонародженого чимось завинила перед священиком чи церковною громадою. Однак милозвучне ім'я можна було випросити у батюшки за певне подаяння. Ім'янаречення втілювало історичні норми моральності й звичаєвого права.

Формування весільної обрядовості в історії людського суспільства пов'язано з становленням шлюбу – історично зумовленої, санкціонованої і регульованої суспільством форми взаємин між чоловіком і жінкою, що визнає їхні права та обов'язки і щодо їх дітей. Що ж стосується церковного шлюбу, він завжди учинявся у відповідності з морально-догматичними і культівими приписами церкви і санкціонований нею. Шлюб у християнстві інтерпретувався як непорушна єдність чоловіка й дружини – Христа і Церкви. Слова «шлюб», «шлюбувати» неодноразово вживаються у старовинних українських грамотах. Поняття шлюбу пов'язане з клятвеною обітницею, присягою молодих на вірність і любов до смерті. В минулому під шлюбом також розумівся обряд парубання юнака і дівчини до весілля. Шлюб «на спробу», як і обряд «комори», широко практикувався, вважаючись священним. Традиційно громада принципово заперечувала «незаконні» шлюби, що уклалися без дотримання належних вимог та ритуалу.

Ритуал українського весілля здавна формувался як розмаїте сценічне дійство – з розподілом ролей, переодяганням, ігровими діями, танцями та музикою. Українське сільське весілля тривало кілька днів, нерідко тижднів. До весільної орбіти включалося все село, практично кожен член громади був автором і співучасником бенкетування, оригінальних витівок і жартів. Весільний репертуар був невичерпним, не визнаючи пауз й не даючи нікому нудьгувати. Календарно період українських весіль припадає переважно на осінь – на закінчення польових робіт. З утвердженням

православної віри і культури він дедалі інтенсивніше став прив'язуватись до свята козацької Покрови Пресвятої Богородиці та Пріснодіви Марії (1/14 жовтня).

На Покрову дівчата «на виданні» просили у Заступниці послати їм женихів. За повір'єм вважалося, що хто брав шлюб на Покрову, того Пресвята брала під свій захист. Ворожіння на Покрову мали визначити сам факт (чи візьме шлюб); де візьме (у своєму селі чи десь далі); старшинство в сім'ї тощо. Важливого значення надавали також майбутнім взаємовідносинам зі свекрухою – доброю вона буде чи сварливою. Православну Покрову жінки й дівчата вважали своїм святом. Традиційно і весілля справляли, починаючи від Покрови й до Пилипівських заговин (14/27 листопада).

Типовими атрибутами селянського весілля XVII-XVIII ст., за Г.Калиновським, були рушник, мідні гроші, коровай, хустка, печена курка й горшатко меду. Рушник, зокрема, сприймався як символ матеріального й духовного багатства української родини, її родовідної пам'яті, втілення високих художньо-естетичних смаків, працелюбності й моральності почуттів. Хустка у дівчини «на виданні» символізувала прихильність і згоду на заміжжя, готовність до змін соціального статусу, пов'язаної із заміжжям. Печеною куркою у перший день весілля пригощали найшановніших гостей, наступного дня цією стравою частували тестя й тещу. Курка здавна слугувала символом щастя і плодючості й тому є неодмінним ритуально-жертвоним елементом усіх весільних обрядів.

На другий день весілля молоді і гості куштували паточний мед – предметний символ солодкості й подружніх любові. Коровай – символ багатства і щастя – у весільному обрядові у космічному вимірі асоціювався з Сонцем та місяцем. Коровай, вивершений ялиною гілкою, сприймався як символ багатодітності. Традиційно весільний староста вирізав верхівку короваю, розділяв її навпіл і підносив на тарілці молодим. Короваєм наділялися батько, мати, брати і сестри, інші родичі молодих [5].

За багатівковою українською традицією коровай прикрашається шишками, жайворонками, голубами, колоссям із тіста. Характерними прикрасами весільного короваю є зелень барвінку, ягоди калини, червоні стрічки, інколи гілки плодів дерев, оплетені тістом. У різних регіонах України практикується самобутній барвистий коровайний обряд – виготовлення власне короваю та іншого весільного печива.

Похоронні ритуали здавна відповідали світоглядним уявленням українців про життя і смерть. Індивідуальна життєдіяльність інтерпретується у контексті органічного субстанціонального зв'язку людського тіла, душі та духу. Проте, якщо душа померлої людини покидала тіло, то дух за певних умов міг повернутися до нього чи безпосередньо на землю, хоча це вважалося неприродним. Альтернативою зазначеному алогізмові постали церковні похоронні відправи. Спеціальні обрядові дії й ритуалізовані норми поведінки мають забезпечити очікуваний перехід душі померлого до загробного світу та охорону живих від можливого шкідливого впливу духу покійного. Центральним із них є церковний обряд відспівування, який здійснюється над небіжчиком за його заповітом або ж з ініціативи родичів чи одновірців. Прощання з покійним нерідко супроводжується плачами й голосіннями – жалобними піснями, імпровізованими, напівмовленневими й напівнаспівними «приговорами». Вони виконуються над померлим, а також на поминках членами його сім'ї або спеціально найнятими з цією метою жінками – «плакушами».

Сучасна поховальна відправа є синтезом церковних, народних поховальних традицій й громадського поховального обряду (музичний супровід духового оркестру, використання державної символіки, виголошення промов, спорудження надмогильних монументів). Урочисто-траурні церемонії як елементи культової практики численних релігій, у тому числі й православ'я, позначені специфікою соціоінформативної культури, релігійно-побутової символіки та атрибутики.

Запровадження християнства у Київській Русі у греко-візантійському його варіанті позначилося утвердженням низки предметно-культових стереотипів (благоговіння перед іконами й нетлінними мощами, проведення церковних ходів, цілування хреста тощо). Проте особливо відчутний вплив на неофітів справляло святкове богослужіння. Його театралізованість, розкішне вбрання духівництва, коштовні прикраси й натхненний багатоголосний церковний спів сприяють досягненню стану емоційно-психологічної піднесеності. Релігія, як компонент культури, промовляла до людини архітектурою храмів, іконою, фрескою, акапельним співом, облаченням священика, зворушливою величчю літургії. Молитва є лагодою душі й утіленням надії, символом єднання смертної людини з вічністю. Важливим для церковного обряду є використання кругової мізансцени або півкола. Зазначене заспокійливо впливає на психіку віруючого, створюючи відчуття завершеності

дії. Як і у сценічному мистецтві, мізансцени вибудовуються в обрядовій дії таким чином, щоб людина могла все бачити, чути і розуміти.

Динаміка релігійного обряду створює особливе, надбуденне соборне дійство. Кульмінація обрядового дійства зумовлює стан катарсису (очищення), категоріально уперше запроваджений у «Поетиці» Аристотеля у зв'язку з очищенням духу за допомогою страху і співчуття у трагедійному дійстві. Головне призначення психолого-естетичного катарсису, за Л.Виготським, полягає у перетворенні негативних людських емоцій у позитивні [2]. Людина найчастіше приходиться до храму з комплексом індивідуально-психологічного негативу (відчуття страху, сум'яття, тривоги тощо). Участь у богослужінні або іншій культовій дії супроводжується виникненням стану полегшення, заспокоєння, умиротворення як психологічної антитези релігійному страхові, що засобами релігійного катарсису урівноважується або знімається зовсім. Таким чином релігійно-обрядове дійство виконує свою психолого-терапевтичну функцію.

Зважаючи на повсякчасне прагнення людини пізнати свій внутрішній світ почуттів і думок, її потяг до краси й привабливості естетичного ідеалу, система православного культу сприяє прилученню людини до високих духовних цінностей. Естетизація предметів культу і і церковної архітектури ґрунтується передовсім на ідеї, що все створене Богом є споконвічно прекрасним. Православно-християнська традиція інтерпретує Красу як один із доказів буття Божого. За давньоруською легендою, найпереконливішим аргументом для князя Володимира у виборі нової релігії стало свідчення послів про неземну красу Софії Константинопольської. Справжня Краса у церковно-православній інтерпретації є категорією нетлінною, просякнутою божественною сутністю. На відміну від неї зовнішня краса – минула й мінлива, позначена сумнівною приналежністю (російське «прелесть» похідне від кореня «лестоці», спорідненого зі словом «неправда») [13].

Уявлення про прекрасне остаточно втілюється у вітчизняному православному іконопису й практиці храмобудівництва. Виготовлення ікони є складновідповідальним дійством, що вимагає високої технологічності, майстерного володіння художніми прийомами й церковного благочестя іконописця. На відміну від інших країн східнохристиянської традиції, українські іконописці недовго дотримувались суто візантійського стилю малювання, вносячи в нього суттєві стильові зміни – українські варіанти ренесансу, бароко, рококо, класицизму, романтизму. У козацько-гетьманську добу XVI-XVIII ст. в українських храмах сформувалися багатоярусні іконостаси з розкішною різьбою, стильово-суголосною малярству ікон. Нині з відродженням українських церков, зростає духовний статус ікони, виробляються стильові принципи її модернізації. Вітчизняне мистецтво іконопису – духовно-практичне поле етики та естетики, яке динамічно втілюється у практиці церковної обрядовості.

Православна церковна обрядовість в історичному минулому сприяла становленню соціальної однорідності суспільства й загальному піднесенню культурно-освітнього рівня нашого народу. Але з розвитком секуляризаційних процесів й поширенням раціонального знання відбулося послаблення релігійного елемента у традиційних звичаях та обрядах й зросла питома вага світської духовної традиції.

Таким чином, святково-обрядова сфера життєдіяльності є потужним засобом акумуляції соціокультурного досвіду й реалізації спадкоємного зв'язку поколінь, становлення традиційної духовності українців. Належне місце у зазначених процесах посіли сімейно-шлюбні компоненти традиційної культури, важливі для формування етико-естетичної культури української родини. Родинні обряди фіксують найважливіші віхи у життєдіяльності людини: від її народження до завершення її життєвого шляху. Вони диференціюються на родильні обряди, пов'язані з народженням людини; весільні, що освячували шлюб, а також поховальні обряди. Православна сімейно-побутова обрядовість – не лише форма віросповідання, а й об'єктивована єдність релігії і культури українського народу, що історично склалася і освячена традицією, є концентрованим виявом його духовності. Тому подальше вивчення зазначеної проблеми є актуальним для конфесійного й академічного релігієзнавства, культурології, мистецтвознавства, етики та естетики. Враховуючи, що церковні обряди й обрядові дії є, насамперед, втіленням вже акумульованого релігійного досвіду і за своїми соціальними завданнями та естетичними характеристиками відповідають сьогоднішній теорії і практиці обрядотворчості, було б розкрити особливості значення «режисури» цих обрядодій.

Джерельні приписи

1. Ашурко Ю.О. Духовне виховання дітей у родині: історичний аспект / Ю.О. Ашурко // Пед. науки: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Херсон, 1998. – С. 61-63.
2. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Наука, 1968. – 425 с.
3. Голобородько Є.П. Основні напрями і чинники сімейного виховання / Є.П. Голобородько // Пед. науки: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Херсон, 1998. – С. 18-21.
4. Данилевська Н. Ішов Микола / Данилевська Н., Ткач М. – К.: Сніва, 1996. – 59 с.
5. Калиновський Г. Опис весільних українських простонародних обрядів / Г.Калиновський // Весілля: У 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 68-74.
6. Кожолянюк О.В. Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (кін. ХІХ-ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.05 – «Етнологія» / О.В. Кожолянюк; Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
7. Кузик О.Є. Трансформація традиційної обрядовості та її використання в сучасній педагогічній, культурно-дозвілєвій діяльності установ культури: автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – «Соціальна педагогіка» / О.Є. Кузик. – К.: КНУКІМ, 1998. – 17 с.
8. Савчин Л. Звичаєва сімейно-побутова обрядовість та її значення в традиційній культурі Волинського полісся (на матеріалах польових досліджень 20-30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 17.00.01 – «Теорія та історія культури» / Л.М. Савчин / Київ. держ. ін-т культури. – К., 1995. – 24 с.
9. Саух П.Ю. Православ'я: український вимір / П.Ю. Саух. – К.: Кондор, 2008. – 387 с.
10. Семья в постатеистических обществах / Сост. К.Сигов. – К.: Дух і літера, 2002. – 290 с.
11. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собр. д. чл. П.П. Чубинским / Этнографическое обозрение. – М., 1899. – № 1-2. – СПб., 1872. – Т. 1. – Вып. 1 / Этнические стереотипы поведения.
12. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – К.: Обрій, 1992. – 230 с.
13. Шарапов С.А. Красота, согласно православному вероучению / С.А. Шарапов. – Електр. ресурс: [http:// samlib.ru](http://samlib.ru).

Резюме

Розглядається сімейно-побутова обрядовість українців у контексті православної традиції. Акцентовано увагу на її світоглядній, соціалізуючій, аксіологічній, етико- й естетико-виховній функціях зазначеного компонента.

Ключові слова: культура, сім'я, шлюб, обряд, православна обрядова традиція, весільна обрядовість, родильна обрядовість, поховальна обрядовість.

Summary

Karpova L., Magera O. The family domestic rituals of the Ukrainians in the context to the orthodox tradition

The family rituals in the context of the Ukrainian in the context of the Orthodox tradition are considered. The special attention is paid to its worldview, socializing, axiological, ethical and aesthetic features of the specified component of the festive ceremonial culture of our people.

Key words: culture, family, marriage, ceremony, ritual Orthodox tradition, the wedding rituals, birthing rituals, funeral rites.

Аннотация

Рассматривается семейно-бытовая обрядность украинцев в контексте православной традиции. Акцентируется внимание на ее мировоззренческой, социализирующей, аксиологической, этико- и эстетико-воспитательной функциях указанного компонента.

Ключевые слова: культура, семья, брак, обряд, православная обрядовая традиция, свадебная обрядность, родильная обрядность, похоронная обрядность.